

τίποτε δὲ στέκεται ὄρθιο ἐπὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, τὸ ἄντρο μὲ τὰ βουβὰ νερά, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου, θὰ ὑπάρχει, φαντάζομαι, ἀκόμα. Ναιί, χωρὶς ἄλλο θὰ ὑπάρχει. Τὰ βουβὰ νερά θὰ τὰ φοβήθηκαν οἱ ἀσεβεῖς, καὶ θὰ τ' ἄφησαν ἄθικτα. Καὶ κούφια θὰ ἐξακολουθεῖ νᾶναι ἡ ἀντήχηση ποῦ θὰ προκαλοῦν, στὸ θόλο τοῦ ἄντρου τῆς Δήμητρος, τὰ βήματα ἐκείνων ποῦ θὰ τολμοῦν νὰ κατεβαίνουν τὰ δεκάξη σκαλοπάτια.

Βέβαιο εἶν' ἐπίσης ὅτι τὸ κῦμα, ὅπως ἐρχόταν — ὅταν ἤμουν παιδί — νὰ βρεῖ μονάχα ἐμένα, θὰ ἐξακολουθεῖ νᾶρχεται χωρὶς νὰ ρωτᾶει κανὲν γιὰ μένα.

Καὶ τὸ ἡλιοβασίλεμα θᾶναι, στὴν Πάτρα, πάντοτε — ὥσπου νὰ ρθεῖ ἡ συντέλεια — τὸ ὠραιότερο στὸν κόσμο. Καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὰ μάτια τὰ δικά μου.

36

Τὸ ἐπεισόδιο ποῦ, στὸ ἔτος 1466, συνδέθηκε μὲ τὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις ποῦ εἶχε ὡς τώρα ὁ πόλεμος τῶν Τούρκων μὲ τὴ Βενετία· ὁ πόλεμος αὐτὸς ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1463.

Ἡ πιὸ φοβερὴ φάση τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ποῦ μᾶς ἔκαμε καὶ στὴν Κρήτη νὰ τρομάξουμε, ἦταν ἡ πολιορκία καὶ ἡ ὄλωση τῆς Χαλκίδος. Ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ ἔστησε τὴ σκηνὴ του ἀπέναντι ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Χαλκίδος. Ἡ πολιορκία ποῦ ἔγινε μὲ τεράστιες δυνάμεις στρατοῦ καὶ πλοίων ἀρχισε τὴν ἀνοιξη τοῦ 1470. Τοῦ ἄρεσε πάντοτε τοῦ Μωάμεθ ἡ ἀνοιξη. Καὶ μένα μου ἄρεσε, ἀκολουθώντας τὴν παλαιότερη συνήθεια, νὰ συνδυάζω τὸν ἐρχομὸ τοῦ νέου ἔτους μὲ τὴν ἀνοιξη. Γιὰ τὸν Μωάμεθ, ἡ κάθε ἀνοιξη ἔπρεπε νὰ σημάνει, μαζί μὲ τὴν ἀνανέωση τῆς ζωῆς στὴ φύση, μιὰν ἐντονώτερη δραστηριότητα τοῦ θανάτου.

Οἱ Βενετοὶ — μὲ ἀρχηγό τους τὸν βαίλο Παῦλο Ἐρίτζο — πολέμησαν μὲ μεγάλη γενναιότητα. Σαρανταπέντε χιλιάδες Τούρκοι σκοτώθηκαν, προσπαθώντας νὰ πάρουν τὸ φρούριο τῆς Χαλκίδος ποῦ ἦταν ἀπολέμητο. Πρὶν στείλει ὁ Μωάμεθ στὸ θάνατο τοὺς ἐχθροὺς του, ἔστειλε στὸ θάνατο, χτυπώντας τους μὲ τὸ σιδερένιο του ραβδί γιὰ νὰ πᾶν νὰ πολεμήσουν, τοὺς δικούς του. Οἱ ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων θᾶταν ὅλες μάταιες, καὶ τὸ κάστρο θὰ κρατιόταν ἀκόμα καὶ θὰ τῶλεγε ὁ θρύλος ἄπαρτο, ἂν δὲν ἀνοιγε τὶς πόρτες τοῦ ἡ προδοσία. Σχεδὸν ποτὲ στὴν ἱστορία δὲν ἔχει βοηθήσει ἡ προδοσία τοὺς δίκαιους καὶ τοὺς καλοὺς. Δὲ θέλει ὁ Θεὸς ν' ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς νίκης τῶν ἀγαθῶν ἢ προδοσία. Τοῦ Μωάμεθ τοῦ πῆγαινε νὰ τὴν ἔχει σύμμαχο καὶ φίλη του. Στὶς 12 Ἰουλίου τοῦ 1470, οἱ Τούρκοι μπῆκαν στὴ Χαλκίδα κ' ἔσφαξαν πενήντα χιλιάδες ἄνδρες,

γυναίκες και παιδιά. Τὸν βάϊλο τῆς Βενετίας τὸν ἔκοψαν στὰ δυὸ μ' ἓνα πριόνι, καὶ τὴν κόρη του τὴν ἔκαμαν χίλια κομμάτια. Ἡ Εὐβοια ὀλόκληρη τρόμαξε καὶ παραδόθηκε.

37

Τὴν ἀνοιξη τοῦ σωτήριου ἔτους 1473 ἦρθε καὶ μὲ βρῆκε στὴ μοναξιά μου, στὸ μοναστήρι τῆς Ἀκρωτηριανῆς, τὴν ὥρα ποὺ ἡ ματιά μου ἦταν προσηλωμένη σ' ἓνα λουλουδάκι ποὺ μόλις εἶχε ἀνοίξει, ἢ εἶδηση ὅτι πέθανε ὁ Βησσαρίων.

Ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὸν Πάπα Σίξτο τὸν τέταρτο, καὶ μὲ τὴν ἠθική συνδρομὴ τοῦ Λαυρέντιου τῶν Μεδίκων (τοῦ περιφημοῦ, ὅπως ἀκούω, Λορέντσο, ἐγγονοῦ τοῦ μεγάλου Κόζιμο), εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ ἐξαντλημένος καρδινάλιος Βησσαρίων ἓνα δύσκολο ταξίδι στὴ Γαλλία, καταβάλλοντας τὴν ὑστατή προσπάθεια γιὰ μιὰ μεγάλη σταυροφορία. Ὁ νέος Πάπας εἶχε ἐκλεγεί, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Παύλου τοῦ δευτέρου ποὺ σημειώθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1471, στὶς 9 Αὐγούστου. Τὸ κονκλάβιο, τὸ πέμπτο ποὺ εἶχε καὶ τὸν Βησσαρίωνα μέλος του, χρειάστηκε τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἐκλογή. Ὅλοι οἱ σοφοὶ τῆς Ἰταλίας — καὶ πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος, ὁ παλαιὸς φίλος τῶν Ἑλλήνων — περίμεναν, ὅπως ἀκουσα, μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ νέος Πάπας θάταν ὁ Βησσαρίων. Καὶ δὲν τὸ περίμεναν αὐτὸ μόνον οἱ σοφοί· τὸ περίμενε καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἰταλίας· τὸ περίμενε καὶ ἡ Σινιορία τῆς Βενετίας, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὸ μεγάλο πλήγμα ποὺ εἶχε ὑποστεί, μὲ τὴ φοβερὴ τραγωδία τῆς Χαλκίδος καὶ μὲ τὴ θριαμβευτικὴ ἐμφάνιση τοῦ Τουρκικοῦ στόλου στὶς θάλασσες ποὺ ἦταν ἄλλοτε δικές της, ἔκαμε τὸ πᾶν γιὰ νὰ ἐκλεγεί Πάπας ὁ Βησσαρίων. Στὴν πρώτη ψηφοφορία, ἕξη καρδινάλιοι ψήφισαν τὸν Βησσαρίωνα. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι δὲ μπορούσαν ν' ἀνεχθοῦν ἓναν Πάπα ποὺ θάταν μέγας. Καὶ στὸ τέλος, μὲ τὴν ψῆφο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ μεγαλόκαρδου Βησσαρίωνος, ἔγινε Πάπας ὁ Φραγκίσκος ντέλλα Ρόβερε ὡς Σίξτος ὁ τέταρτος. Ὡστόσο, ὁ Βησσαρίων, ἂν καὶ πικραμένος καὶ σωματικὰ τσακισμένος, πῆγε νὰ ξεσηκώσει τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας καὶ τὸν δούκα τῆς Βουργουνδίας κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐπιστρέφοντας ἀπρακτος ἀπὸ τὸ ἐπίπονο ταξίδι του, ἦταν ἐτοιμοθάνατος. Δὲ μπόρεσε κἄν νὰ φθάσει στὴ Ρώμη. Στὶς 18 Νοεμβρίου τοῦ σωτήριου ἔτους 1472, στὸ παλάτιο τοῦ Βενετοῦ ποδεστάτου τῆς Ραβέννας Ἀντώνιου Ντάντολο, ἔκλεισε τὰ μάτια του ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων.

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς θ' ἀκούμπησε τὴν παντοδύναμη ἀπαλή παλάμη του στὸ μέτωπο καὶ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Γενναδίου, κλείνοντας τὰ μάτια ποὺ καὶ οἱ δυὸ τους, ὁ

καρδινάλιος και ὁ πατριάρχης, δὲν τ' ἄφησαν ποτὲ νὰ σαγηνευ-
θοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ ἀνεπίτρεπτο, ἀπὸ τὰ πολὺ μάταια καὶ τὰ μικρά.
Καὶ πῆρε ὁ Θεὸς κοντὰ του, ἂν ἡ πληροφορία μου ἢ σχετικὴ μὲ
τὸν Γεννάδιο εἶναι σωστὴ, καὶ τοὺς δυὸ τὸν ἴδιο χρόνο, στὸ σωτή-
ριο ἔτος 1472. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ὀνομασθεῖ
καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰσιδώρου πού,
στὸ ἔτος 1459, εἶχε δεχθεῖ τὸν συμβολικὸ τίτλο ἀπὸ τὸν Πάπα.
Τὸν Γεννάδιο τὸν ὀνόμασε πατριάρχη ὁ σουλτάνος. Τὸν Βησσα-
ρίωνα ὁ Πάπας. Ὁ Γεννάδιος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δεχθεῖ ἀπὸ τὸν
πορθητὴ καὶ τὸν ἐχθρὸ τοῦ Γένους τὸν τίτλο. Ἦταν, τάχα, ἀνάγκη
νὰ φέρεται κ' ὁ Βησσαρίων τὸν ἴδιο τίτλο στὴν Ἰταλία, μακριὰ ἀπὸ
τὸ ὑπόδουλο ποιμνιο; Νομίζω ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲ θὰ δεχόταν
ποτὲ τὸν τίτλο, ἂν δὲν ἦταν ἀνάγκη, προβάλλοντάς τον στὸν ἴδιο
τὸν Πάπα καὶ στοὺς Δυτικούς ἡγεμόνες πού ἀνῆκαν στὴν ἐκκλησία
τοῦ Πάπα, νὰ κολακεύσει τὰ δογματικὰ τους αἰσθήματα καὶ νὰ τοὺς
κάμει νὰ πιστέψουν ὅτι, ἂν ἐλευθερωνόταν ἡ Κωνσταντινούπολη,
θὰ ἐπικρατοῦσε κ' ἐκεῖ ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία.

Μπορεῖ, σὲ πολλὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς τους, νὰ πλανήθηκαν καὶ
οἱ δυὸ τους, ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Γεννάδιος. Ὁ Βησσαρίων μπορεῖ
νὰ κολακεύθηκε κάπως ἀπὸ τὶς τιμὲς πού τοῦ ἐπιφυλάχθηκαν στὴν
Ἰταλία. Καὶ ὁ Γεννάδιος μπορεῖ νὰ φοβήθηκε τὸν σουλτάνο. Ἄδυ-
ναμίες θὰ εἶχαν, χωρὶς ἄλλο, καὶ οἱ δυὸ τους. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἀδυνα-
μίες τους, ὅποιες καὶ νάταν, ἦταν αὐστηρὰ ἑναρμονισμένες μὲ τὸ
λιτὸ καὶ ἀπέριπτο ἦθος τους, μὲ τὴ συνείδηση ἑνὸς μεγάλου χρέους,
μὲ μιὰ βαθειὰ πίστη στὸν Θεό. Δὲ μπορεῖ νὰ ζητάει ὁ Θεὸς νὰ τὸν
ἀγαπᾶμε μὲ καρδιὰ πιὸ δυνατὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη καρδιὰ. Ἡ
καρδιὰ κ' ἐκείνων ἀκόμα, πού εἶναι ἀνάμεσά μας οἱ καλύτεροι, εἶναι
καρδιὰ ἀνθρώπινη.

Ποῦ ἐκλείσει τὰ μάτια του, παραδίνοντας τὸν ἑαυτὸ του στὸν
Θεό, ὁ πατριάρχης Γεννάδιος; Τὸ ψυχικὸ μαρτύριο τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ
ἀνθρώπου ἦταν μεγάλο. Τόκανε, μάλιστα, πιὸ μεγάλο ὁ ἐγωισμὸς
του πού, ὡστόσο, ἦταν ἀθῶος. Καὶ τὸ περίεργο εἶναι, ὅπως τούλά-
χιστον ἄκουσα, ὅτι ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του νὰ βασανίζεται λιγώ-
τερο ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν Τούρκων, καὶ πε-
ρισσότερο ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν πού ἦταν
γύρω του. Φαίνεται ὅτι κάμποσοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας κατηγο-
ροῦσαν τὸν Γεννάδιο ὅτι ἡ μανία τῶν ἀνθενωτικῶν, πού ἀρχηγός
τους ἦταν ὁ ἴδιος, ὑποβοήθησε τὴν πτώση τῆς Ἑλληνικῆς αὐτο-
κρατορίας. Νιώθοντας τὸν ἑαυτὸ του «πανταχόθεν σχεδὸν ἀβοή-
θητον», ὅπως ἄκουσα ὅτι ἔλεγε ὁ ἴδιος, ἐκάλεσε ὁ Γεννάδιος, τὴν
ἄνοιξη τοῦ 1456, μιὰ σύνοδο ἀρχιερέων καὶ προκρίτων κοσμικῶν,

καὶ παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ἀφοῦ κλείστηκε μερικὸς μῆνες στὸ Ἅγιον Ὄρος, πῆγε κ' ἐγκαταστάθηκε — μὲ τὴν πρόθεση νὰ μείνει ἐκεῖ ὀριστικὰ — στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὶς Σέρρες, στοὺς πρόποδες τοῦ Μενοικέως. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ διαδόχου του, ξαναγύρισε, στὸ ἔτος 1462, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀνέβηκε πάλι στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ὡστόσο, δὲν πέρασε ὀλόκληρος χρόνος καὶ παράτησε ξανά τὸ πατριαρχεῖο. Στὸ ἔτος 1464 ἔγινε, γιὰ τρίτη φορά, πατριάρχης, ἀλλὰ σὲ λίγους μῆνες ἔφυγε γιὰ πάντα, καὶ πῆγε καὶ κλείστηκε ὀριστικὰ στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ τελευταία πνοὴ τοῦ ὑπόδουλου πατριάρχου Γενναδίου θὰ βγῆκε ἀπὸ μέσα του, στὸ ἔτος 1472, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ βαθειὰ — ὕστερ' ἀπὸ μιὰ πολὺ δύσκολη, ἀλλὰ καὶ πολὺ βαθειὰ — ἐλεύθερη ἀναπνοή.

37

Πρὶν φύγει ἀπὸ τὸν κόσμον ὁ Βησσαρίων, φρόντισε ν' ἀποκαταστήσει τὴ Ζωή, τὴν κόρη τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, ποὺ στὸ ἔτος 1472 θάταν δεκάξη ἐτῶν. Κάνοντας τὸν Πάπα νὰ ἐλπίζει ὅτι ἡ ἀποτυχία τοῦ Ἰσιδώρου νὰ ἐνώσει τὴν ἐκκλησία τῆς Ρωσίας μὲ τὴ Ρώμη δὲν ἦταν τελεσίδικη, ἔπεισε ὁ Βησσαρίων τὸν Σίξτο τὸν τέταρτο νὰ προωθήσει τὸ γάμο τῆς μικρῆς Παλαιολογίνας μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Ρωσίας Ἰβάν τὸν τρίτο. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1472 ἔγινε ὁ συμβολικὸς γάμος — ὁ σύζυγος δὲν ἦταν παρών, ἀλλὰ τὸν ἀντιπροσώπευσε μιὰ μεγαλοπρεπέστατη πρεσβεία — στὴ Ρώμη, καὶ μάλιστα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἡ Ζωὴ πῆρε τ' ὄνομα Σοφία.

Δὲν ξέρω τί ἀπόγιναν καὶ τί κάνουν οἱ δυὸ γιοὶ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Μανουήλ. Τὸ σέβεται, τάχα, ὁ Ἀνδρέας τ' ὄνομα τοῦ Πρωτοκλήτου; Ὅταν γεννήθηκε, συνδυάσθηκε ὁ ἐρχομὸς του στὸν κόσμον μὲ τὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα· γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάσθηκε Ἀνδρέας. Τ' ὄνομα αὐτό, ποὺ δὲν τὸ συνήθιζαν οἱ Παλαιολόγοι, ἔχει μεγάλο βᾶρος. Θ' ἀνθέξει, κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος τοῦ ὀνόματος, ὁ ἐξόριστος Ἀνδρέας Παλαιολόγος; Ἄν εἶναι ἄξιος τοῦ ὀνόματος, θὰ τὸν βοηθήσει χωρὶς ἄλλο ὁ Πρωτόκλητος. Μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη καὶ τοῦ Μανουήλ ποὺ φέρει τ' ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος παπποῦ του. Κάτι μοῦ λέει μέσα μου ὅτι οἱ δυὸ γιοὶ τοῦ Θωμᾶ, οἱ μόνοι ἀρσενικοὶ γόνοι τῶν Παλαιολόγων, δὲ θὰ καταφέρουν νὰ συλλάβουν τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ παρουσία τους στὸν κόσμον.

38

Ὅταν ἄκουσα ὅτι πέθανε ὁ Βησσαρίων, οἱ ἄνεμοι (ποὺ, ἐδῶ στὸ μοναστήρι τῆς Ἀκρωτηριανῆς, ξεπερνοῦν συχνὰ τὴν ἀντοχὴ τῶν αὐτιῶν μου καὶ τῆς καρδιάς μου) ξανάφεραν στὸ νοῦ μου, ὅλα μαζί, τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν ποὺ εἶχα γνωρίσει ζωντανούς.

Δέν ξέρω ἂν ζεῖ ἀκόμα ἢ πέθανε ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς. Τ' ἀντίγραφα τῶν δυὸ Χρονικῶν ποὺ ἔχω στὰ χέρια μου, τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, ἐμφανίζουν ἀσυμπλήρωτα καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔφτιαξε τ' ἀντίγραφα σημειώνει ὅτι ὁ Σφραντζῆς ἐξακολουθεῖ νὰ γράφει. Μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ζεῖ ἀκόμα ὁ Σφραντζῆς, σ' ἓνα κελλι μοναστηριοῦ, νὰ προσεύχεται, νὰ θυμᾶται, νὰ κλαίει καὶ νὰ γράφει.

* Ἀκουσα ὅτι ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης κατάφερε, ὅταν ἡ Πελοπόννησος ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Μωάμεθ, ἴσως μάλιστα καὶ λίγο πρὶν, νὰ διαφύγει καὶ νὰ πάει στὴν Ἰταλία. Ἀπὸ τὴν Ἰταλία μοῦ ἔφερε ἓνας καλὸς ναυτικὸς τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου. Οἱ τελευταῖες λέξεις του λένε : « Ταῦτα μὲν τοῦ χειμῶνος τούτου ἐς τὴν Πελοπόννησον ἐγένετο ». Πρόκειται γιὰ τὸν χειμῶνα τοῦ σωτήριου ἔτους 1463. Στὸ διάστημα τοῦ ἔτους ἐκείνου εἶχε ἀρχίσει ὁ πόλεμος τῶν Τούρκων μὲ τοὺς Βενετούς, καὶ εἶχαν καταλάβει οἱ Τούρκοι τὸ Ἄργος. « Μαχουμούτης δὲ ὁ ἡγεμὼν προῖων διὰ τῆς Τεγῆς ἀφίκετο ἐς Λεοντάριον πόλιν, καὶ αὐτοῦ ἐστρατοπεδεύσατο. Ἐντεῦθεν ἀποστέλλει Ζάγανον, ὃν ἐπέστησεν ἄρχοντα τῆ Πελοποννήσῳ, ἐκβαλὼν τὸν Ἰησοῦν τὸν Ἀλβάνεω παῖδα. Τοῦτον δὲ τὸν Ζάγανον πέμπει ἐς Πάτρας τῆς Ἀχαΐας καὶ ἐς τὰς ἄλλας αὐτοῦ ταύτη πόλεις, ἐχυρῶσαί τε τὰς ἀκροπόλεις σιτίοις τε καὶ τῆ ἄλλῃ παρασκευῇ. Ὁμάρη δὲ ἐκέλευσεν ἀναλαβόντα τὸν στρατόν, ὡς δισμυρίους, ἐπιδραμεῖν τὴν Οὐνετῶν χώραν. Οὗτος μὲν οὖν παραλαβὼν τὸ στράτευμα ἀφίκετο ἐς τὰ περὶ τὴν Μεθώνην χωρία, καὶ πολίχνην παραστησάμενοι, τοὺς ἀνθρώπους ἀπάγων παρεδίδου τῷ ἡγεμόνι. Οὗτοι μὲν οὖν ὡς ἀνήχθησαν ἐς βασιλέα, σύμπαντες, ἐς πεντακοσίους γενόμενοι, ἀπέθανον ἐς δύο τμηθέντες ». Μὲ τὴν ἀφήγησιν τῶν φοβερῶν αὐτῶν σκηνῶν κλείνει τὸ ἱστορικό του σύγγραμμα ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Κουράστηκε, τάχα, νὰ περιγράψει τὰ μεγάλα δεινὰ τοῦ Γένους καὶ γενικώτερα τῶν Χριστιανῶν, καὶ σταμάτησε νὰ γράφει, ἢ μήπως τὸν πῆρε ὁ Θεὸς κοντά του;

Τὸν Κριτόβουλο, βέβαια, δὲν τὸν γνώρισα. Διάβασα, ὅμως, τὸ βιβλίο του, καὶ τὸν αἰσθάνομαι σὰν παλαιό μου γνώριμο. Νὰ ζεῖ, τάχα, ὁ Κριτόβουλος ἀκόμα; * Ἀκουσα ὅτι μπῆκε σ' ἓνα μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὁ Μωάμεθ δὲν ἀνταποκρίθηκε, ὅπως ἔμαθα, στὴν παράκλησή του νὰ μεταφρασθεῖ τὸ βιβλίο του στὴν Τουρκικὴ γλῶσσα καὶ νὰ τοῦ δοθοῦν τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει ἄνετα, συνεχίζοντας τὴ συγγραφὴ. Τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ γεγονὸς ποὺ περιγράφει ὁ Κριτόβουλος, στὸ καλογραμμένο ἱστορικό του ἔργο, εἶναι ὁ φοβερὸς λοιμὸς τοῦ 1467. Ὅπως εἶχε κυκλώσει ἄλλοτε καὶ σφίξει τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ ἔτος 1453, ὁ στρατὸς τῶν

Τούρκων, ἔτσι καὶ τώρα — στὸ ἔτος 1467 — τὴν ἔσφιξε, πολιορκώντας τὴν, ὁ λοιμὸς. Κι' ἀπὸ τὴ Θράκη κατέβηκε ὁ λοιμὸς, ἐρημώνοντας τὰ πάντα, κι' ἀπὸ τὴν Ἀσία προχωροῦσαν πρὸς τὴν ἄλλοτε βασιλίδα τῶν πόλεων οἱ σκιές τῶν μυριάδων νεκρῶν. Καὶ ὅπως δὲν κράτησαν τὰ τείχη, στὸ ἔτος 1453, ἔτσι δὲν κράτησαν καὶ τώρα, καὶ τὸ φοβερὸ θανατικὸ μπῆκε στὴν Πόλη. «Ἐξακομίζοντο μὲν καθ' ἡμέραν τῶν ἀπολωλότων πλῆθος ἀριθμοῦ κρεῖττον, οἱ δὲ θάπτοντες οὐκ ἤρκουν ἐς τὰς ταφάς· οὐ γὰρ ἦσαν· οἱ μὲν γὰρ δεδιότες τὸν φθόρον ἔφευγον ἀμεταστρεπτί, οὐδὲ τῶν μάλιστα οἰκείων ποιούμενοι πρόνοιαν..., οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ ἦσαν ἀναπεπλησμένοι τῆς λύμης καὶ ὅλως δυσθανατοῦντες καὶ οὐδὲ ἑαυτοῖς δυνάμενοι βοηθεῖν... Καὶ τὸ δεινὸν καθ' ἡμέραν ἐπεδίδου διὰ πάσης ἡλικίας ἤδη χωροῦν, καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἐξήπτετο, καὶ ἡ πόλις ἐκενώθη τῶν οἰκητόρων, ἀστῶν τε καὶ ξένων, καὶ χωρίον ἔρημόν τι ὅλως ἀνθρώπων ἐδόκει εἶναι...».

39

Οἱ ἀγνωστοὶ νεκροὶ — οἱ μυριάδες ποὺ τοὺς ἔστειλε στὸ θάνατο ὁ λοιμὸς ἢ ἡ μάχαιρα τοῦ Μωάμεθ — εἶναι γιὰ μένα, γιὰ ὅποιον δὲν τοὺς γνώρισε, ἀβέβαιοι καὶ ἀπιαστοὶ. Τοὺς αἰσθάνομαι κι' αὐτοὺς γύρω μου, προσπαθῶ νὰ τοὺς διακρίνω — καὶ λέω πῶς θᾶταν χρέος μου νὰ τοὺς ἐγγίσω —, ἀλλά, μολονότι καταβάλλω μιὰ μεγάλη προσπάθεια γιὰ ν' ἀνακαλύψω τὸ πρόσωπο τοῦ καθενὸς καὶ νὰ πῶ ὅτι εἶναι τὸ πρόσωπο τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα, ἡ προσπάθεια ποὺ κάνω μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα. Δὲν καταφέρνω νὰ διακρίνω τὰ πρόσωπα τῶν ἀγνωστων νεκρῶν.

Ἐπάρχουν, ὅμως, καὶ οἱ βέβαιοι καὶ ἀπτοὶ νεκροὶ μου. Αὐτοὶ ξαναγυρίζουν ἀδιάκοπα κοντά μου. Βασιλεῖς ἢ στρατιῶτες, πλούσιοι ἢ πένητες, δίκαιοι ἢ ἀμαρτωλοὶ, ἔρχονται ὅλοι μαζί, χωρὶς κανένας τους νὰ προβαδίζει, χωρὶς κανένας νὰ παραγκωνίζει τὸν διπλανό του. Ἐρχονται οἱ αὐτοκράτορες Ἰωάννης καὶ Κωνσταντῖνος, οἱ ἀδελφοὶ τους Θεόδωρος, Δημήτριος καὶ Θωμᾶς (τὸν Ἀνδρόνικο δὲν τὸν γνώρισα), ἡ ὡραία καὶ ἀξέχαστη Κλεόπη Μαλατέστα καὶ ἡ μικρούλα «ἀμήρισσα» Ἐλένη, ποὺ γιὰ μένα εἶναι ἀδιάκοπα τὸ κοριτσάκι τῶν ἑνδεκα χρονῶν (ὅπως τ' ἀφήκα, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1453, στὸν Μυστρά), ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι, ὁ ἀγαλμάτινος Πλήθων, ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ποὺ τόσο θαύμασα τὴ στάση του στὴ Φλωρεντία, ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης (ὁ πατέρας τοῦ Λαόνικου) ποὺ μ' ἀνέβασε στὰ Προπύλαια καὶ στὸν Παρθενῶνα καὶ με πῆγε στὸ Δαφνί, ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Ἰσίδωρος, οἱ δυὸ ἀποστάτες τῆς ἐκκλησίας μας ποὺ, ὡστόσο, ἔμειναν πιστοὶ στὸν Θεὸ καὶ στὸ Γένος μου, ὁ Δούκας ποὺ

οί μοιραίες τελευταίες λέξεις στο βιβλίο του μοιάζουν με την τελευταία πνοή ανθρώπου, οί καλοί και άσχημοι γονεῖς μου που θὰ περιμένουν κάπου (κάπου μέσ' στο άπειρο) για νὰ πάω κ' ἐγὼ κοντά τους (βέβαιοι ὅτι ἡ ἀγάπη τους για μένα θὰ με ὀδηγήσει νὰ τοὺς βρῶ στο άπειρο), καὶ ὁ σεμνὸς μοναχὸς τοῦ Ὀμπλοῦ, ὁ δάσκαλός μου...

40

Ἄληθεια..., ποιό ἦταν τ' ὄνομα τοῦ δασκάλου μου; Τ' ὄνομά του δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ξέρω. Δὲν ἤθελε ὁ δάσκαλός μου νάχει ὄνομα δικό του. Τὰ ὀνόματά μας σημαίνουν τὴν πιὸ μεγάλη (δηλαδή, τὴν πιὸ μικρὴ) ματαιότητα. Τὴ σκέψη αὐτὴ μοῦ τὴ χάρισαν, κάποτε, τὰ χεῖλη τοῦ δασκάλου μου. Ὁ ἴδιος ἔλεγε ὅτι δὲν κατάφερε νὰ ἐνωθεῖ με τὸν Χριστό, ὅπως τὸ ζήτησε ἀπ' ὅλους μας, ἀπὸ τοὺς ἀληθινούς Χριστιανούς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ φίλος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ. Στο βιβλίο του «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς» λέει ὁ Καβάσιλας : «Καὶ οὕτω λέγω τὸ καινότερον. Τί γὰρ ἂν ἄλλω συνάπτοιτο μᾶλλον ἢ αὐτὸ ἑαυτῷ» (δηλαδή, τὸ ἐγὼ μας με τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του); «Ἄλλὰ καὶ αὕτη ἡ ἐνότης τῆς συναφείας ἐκείνης» (δηλαδή, τῆς συναφείας με τὸν Χριστό) «ἔλαττον ἔχει. Τῶν γὰρ πνευμάτων τῶν μακαρίων ἕκαστόν ἐστι μὲν ἐν καὶ ταῦτό ἑαυτῷ, συνῆπται δὲ τῷ Σωτῆρι μᾶλλον ἢ ἑαυτῷ».

Μοῦ εἶχε διαβάσει πολλές φορές ὁ δάσκαλός μου τὶς ὠραίες αὐτὲς φράσεις τοῦ Καβάσιλα. Καὶ μοῦ ἔλεγε ὅτι τὸ αἶτημα που περιέχουν εἶναι πολὺ μεγάλο, τόσο μεγάλο που ὁ ἴδιος δὲν τολμοῦσε κἄν νὰ παρακαλέσει τὸν Θεὸ νὰ τὸν κάμει ἄξιο ν' ἀνεβεῖ σ' αὐτὸ τὸ ὕψος. Στο ὕψος που φθάνει ὅποιος συμμορφώνεται με τὸ αἶτημα τοῦ Καβάσιλα, ἡ ἀνωνυμία εἶναι ἡ μεγαλύτερη δόξα. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ὁ δάσκαλός μου κατάφερε ν' ἀνεβεῖ στο ὕψος αὐτό. Καὶ πιστεύω ὅτι ἐνώθηκε τόσο πολὺ με τὸν Χριστὸ που ἔχασε τὰ φθαρτὰ καὶ ἐγκόσμια διακριτικὰ τοῦ προσώπου του, κ' ἐγινε ἕνας ἐνδοξος ἀνώνυμος.

41

Ὁ δάσκαλός μου δὲν ἤθελε νάχει ὄνομα δικό του. Ἐγὼ τὸ θελα πολὺ — δηλαδή, τὸ θελα ἕως χθές, ὅσο ἤμουν δεμένος με τὸν μάταιο αὐτὸν κόσμο — νάχω δικό μου ὄνομα.

Ναί, τὸ θελα πολὺ νὰ με ὀνομάζουν οἱ ἄλλοι καὶ νὰ λένε : νὰ του, αὐτὸς εἶναι !

Ἄλλὰ δὲν κατάφερα ν' ἀποκτήσω ὄνομα. Ποιό ὄνομα ἤθελα, τάχα, ν' ἀποκτήσω; Δὲν ξέρω. Ἄν τῶξερα, θὰ τὸ εἶχα, ἴσως, ἀποκτήσει. Κι' ἀφοῦ θὰ τὸ ἀποκτοῦσα, θὰ τῶχανα, ὅπως χάνουμε με

τὸν καιρὸ τὰ πάντα (καὶ ὅσα ἀποκτήσαμε, καὶ ὅσα δὲν ἀποκτήσαμε ποτέ).

Τώρα πιά, θέλοντας καὶ μὴ, ξεπέρασα τὰ ὅρια ἐκεῖνα τῆς ζωῆς ποὺ κλείνουν μέσα τους ἐπιθυμίες ἐγκόσμιες, τέτοιες πού, ἂν καὶ μάταιες, εἶναι ὠραίες. Ἔτσι, ἀδιαφορῶ πιά ποὺ δὲν κατάφερα νὰ χω ὄνομα δικό μου. Ὡστόσο, ἕως χθὲς δὲν ἀδιαφοροῦσα διόλου.

Οὔτε μὲ τὸν Χριστὸ κατάφερα νὰ ἐνωθῶ, οὔτε κ' ἐπάνω στὴ γῆ ν' ἀφήσω ἴχνη.

Ὡστόσο, ἀγάπησα πολὺ τὸν Ἐσταυρωμένο, τὸ γλυκύτερο αἰῶνιο ἔαρ.

Κι' ἀγάπησα πολὺ καὶ τὴ γῆ τῆς πατρίδας μου – τὴ γῆ τὴν Ἑλληνικὴ – ποὺ χαρίζει ἀδιάκοπα τὴν ὠραιότερη ἐφήμερη ἀνοιξη στὸν κόσμο.

Ο άνθρωπος που γεννήθηκε στην Πάτρα, στο έτος 1402, δηλαδή πεντακόσια ακριβώς χρόνια πριν γεννηθῶ ἐγώ ὁ ἴδιος, περιγράφει τὰ γεγονότα που σημειώθηκαν στὸν ΙΕ' αἰώνα, ὅσα ἔχουν ἀμεση ἢ ἔμμεση σχέση μετὰ τὸ Ἑλληνικὸ Γένος.

Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ εἶναι, λοιπόν, ἱστορία· δὲν εἶναι μῦθος. Τὸ μόνο μὴ ἱστορικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ψυχὴ ἐκεῖνου που, ὡς ἀνώνυμο καὶ ἀσήμαντο πρόσωπο, παρακολουθεῖ καὶ ζεῖ τὰ γεγονότα. Καὶ ἡ ψυχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ δική μου.

Ἡ παρέμβαση αὐτὴ τῆς ψυχῆς μου καὶ τῶν ματιῶν μου στὴν ἐξέλιξη τῶν φοβερῶν καὶ μεγάλων γεγονότων, που σημειώθηκαν ἀπὸ τὸ 1402 ὡς τὸ 1472, εἶναι, βέβαια, ἓνας ἀναχρονισμὸς. Εἶναι, ὅμως, ἀναχρονισμὸς μόνον ὡς ἓνα σημεῖο. Μεταθέτοντας τὸν ἑαυτό μου στὸν ΙΕ' αἰώνα, τὸν ἀφήκα νὰ ἐκδηλωθεῖ (ζώντας τὰ διάφορα γεγονότα καὶ ἀντιδρώντας σ' αὐτὰ) μετὰ ψυχικὰ μέσα που διαθέτω ἐγὼ σήμερα καὶ που ἓνας ἄνθρωπος, στὸν ΙΕ' αἰώνα, δὲ μπορούσε ἴσως νὰ διαθέσει· ὡστόσο, τὰ στοιχεῖα τῶν γνώσεων που χρησιμοποιεῖ ὁ «ἑαυτός μου», ζώντας πεντακόσια χρόνια πριν ἀπὸ μένα, εἶναι στοιχεῖα που μιὰ θεωρητικὴ ὑπόθεση μου ἐπιτρέπει νὰ ἰσχυρίζομαι ὅτι μπορούσε νὰ διαθέσει ἓνας ἄνθρωπος τὸν καιρὸν ἐκεῖνο (ἀδιάφορο ἂν στὴν πράξη, χωρὶς τὴν ψυχικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς μας, θάταν ἀδύνατο νὰ τὰ διαθέσει).

Τὰ ἀντικειμενικὰ προσωπικὰ περιστατικὰ στὴν αὐτοβιογραφία — κι' ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ ἓνα μυθικὸ στοιχεῖο στὸ ἱστορικὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου — εἶναι ἐλάχιστα· τόσα, ὅσα ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, που παρακολουθεῖ καὶ ἀφηγεῖται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, νὰ ἐμφανισθεῖ — ἂν καὶ προσπαθεῖ νὰ ναι ἀφανῆς θεατῆς — ὡς ζωντανὸ πρόσωπο. Καὶ τὰ προσωπικὰ αὐτὰ ἐξωτερικὰ περιστατικὰ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ βασικό, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς γεννήθηκε στὴν Πάτρα) δὲν ἀναφέρονται οὔτε ἔμμεσα σὲ ἀνάλογα περιστατικὰ τῆς δικῆς μου ζωῆς. Μόνον ἡ ψυχὴ μου — τὸ πνεῦμα μου, στὴ γενικώτατη ἔννοια τοῦ ὄρου — μπαίνει στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου. Καὶ δὲ θὰ μπορούσε νὰ μπεῖ μετὰ ἄμεσο καὶ φυσικὸ τρόπο, ἂν τὸ βιβλίον δὲν εἶχε τὴ μορφή αὐτοβιογραφίας.

Τὸ ἔργο τοῦτο βασίζεται, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, στὶς πηγές. Ὅχι μόνο στὶς πηγές που ἀνήκουν στὸν ΙΕ' αἰώνα, ἀλλὰ καὶ σ' ἐκεῖνες που ἀνήκουν στοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Οἱ ἀναδρομὲς στοὺς προηγούμενους αἰῶνες εἶναι — ὄχι μόνο στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα κεφάλαια — συχνές καὶ ἐκτενεῖς. Δὲ μπορούσα ν' ἀποβλέψω σὲ μιὰ καλὴ κατατόπιση τῶν ἀναγνωστῶν στὰ γεγονότα που σημειώθηκαν,

και στα ιστορικά πρόσωπα που έδρασαν στον ΙΕ' αιώνα, χωρίς να επιχειρήσω την ανάδρομή στο παρελθόν της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, και μάλιστα όχι μόνο στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, αλλά και στην πνευματική ζωή του παρελθόντος.

Τις πηγές που χρησιμοποιώ τις μνημονεύω μέσα στο ίδιο το κείμενο της αυτοβιογραφίας. Και επειδή σκοπός μου ήταν όχι μόνο να τις χρησιμοποιήσω ο ίδιος, αλλά να τις κάμω προσιτές και αγαπητές στον αναγνώστη, ακολούθησα (σε πολύ μεγαλύτερη έκταση) το σύστημα που είχα εγκαινιάσει με τους «Πέντε Αθηναϊκούς Διαλόγους». Παρεμβάλλω, δηλαδή, στην αφήγησή μου, όσο μπορώ περισσότερο, αποσπάσματα μικρά ή μεγάλα από τους συγγραφείς των καιρών εκείνων, από ιστορικά έργα ή φιλοσοφικές και θεολογικές διατριβές, από επιστολές και λόγους, από προσφωνημάτια και έμμετρα δημιουργήματα. Προσπάθησα να διαλέξω τα καλύτερα ή τα πιο χαρακτηριστικά κομμάτια των συγγραφέων που, είτε στον ΙΕ', είτε στους παλαιότερους αιώνες, βασάνισαν τη σκέψη και την καρδιά τους για να μιλήσουν. Ένώ βασάνισαν τον έαυτό τους για να μās μιλήσουν, δεν τους έχουμε ακόμα ακούσει και προσέξει όσο θάπρεπε. Ένα από τα κύρια κίνητρα, που μ' έκαμαν να γράψω το βιβλίο τούτο, ήταν η ανάγκη που αισθάνθηκα να φέρω σ' επικοινωνία τ' αυτιά των Ελλήνων της εποχής μας με τη φωνή των ανθρώπων εκείνων που αξίζει ν' ακουσθεί. Έως τώρα την έχουν ακούσει μόνον οι ειδικοί. Πιστεύω ότι πρέπει να την ακούσουν και οι πολλοί.

Αφοῦ μνημονεύω τις πηγές στο κείμενο της αυτοβιογραφίας, εμφανίζοντας το ίδιο το πρόσωπο που την γράφει να τις επικαλείται αδιάκοπα, δεν είναι ανάγκη να τις παρατάξω στο σημείωμα τούτο.

Υπάρχουν, όμως, κ' ελάχιστες φράσεις που παρεμβάλλονται στο κείμενο της αυτοβιογραφίας, χωρίς να μνημονεύεται τ' όνομα εκείνου που τις έγραψε (ή, αν είναι ανώνυμος, χωρίς να γίνεται μνεία του περιστατικού της ανωνυμίας). Οι ελάχιστες αυτές φράσεις οφείλονται σε συγγραφείς που ήταν μεταγενέστεροι. Και τις χρησιμοποιεί το πρόσωπο που έχει συντάξει την αυτοβιογραφία ως φράσεις που τις άκουσε από κάποιον. Έτσι, στη σελίδα π.χ. 18, υπάρχουν, μέσα σε εισαγωγικά, φράσεις παρμένες από την «Επιτομήν της Ιεροκοσμικής Ιστορίας» που έγραψε, στον ΙΖ' αιώνα, ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος ο Κρής. Επίσης, στη σελίδα 174 (όπου βάζω τον πατέρα του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, τον Γεώργιο, όπως τον ονομάζω υιοθετώντας την υπόθεση του Δημητρίου Καμπούρογλου, να εξηγει στον συγγραφέα της αυτοβιογραφίας τα όσα βλέπει στην Ακρόπολη) υπάρχουν, μέσα σε εισαγωγικά, φράσεις παρμένες από το δοκίμιο «Τά θέατρα και διδασκαλεία των Αθηνών» που πρέπει να γράφηκαν από έναν ανώνυμο γύρω στο έτος 1458. Οι φράσεις αυτές χρησιμοποιούνται από τον Γεώργιο Χαλκοκονδύλη — για να δείξει στον συγγραφέα της αυτοβιογραφίας πόσες πλάνες κατείχαν τη σκέψη και των μορφωμένων Αθηναίων ή επισκεπτών των Αθηνών — στο έτος 1419. Νομίζω ότι είναι θεμιτή ή υπόθεση, που έκαμα, ότι, και σαράντα χρόνια πριν γραφοῦν, θα μπορούσαν να είχαν γραφεί οι φράσεις αυτές, οι χαρακτηριστικές για την άγνοια που επικρατούσε, σχετικά και μ' αυτή την Ακρόπολη, στον ΙΕ' αιώνα. Η περίπτωση του Γεωργίου Χαλκοκονδύλη είναι, στο βιβλίο μου τούτο, η μόνη που με κάνει να εμφανίζω ένα ιστορικό πρόσωπο να διατυπώνει σκέψεις που δεν έχει πει, αλλά που, ως μορφωμένος Αθηναῖος, μπορούσε, οδηγώντας τον συγγραφέα της αυτοβιογραφίας στα αξιοθέατα των Αθηνών, να διατυπώσει. Ο Γεώργιος Χαλκοκονδύλης δεν έγραψε τίποτε (ούτε ο γιός του Λαόνικος

μνημονεύει φράσεις του), κ' έτσι δὲ μποροῦσα νὰ χρησιμοποιήσω, ὅταν τὸν ἔβαλα νὰ μιλήσει, καμμιά πηγή.

Ἀπὸ τὴ σελίδα 411 ἕως τὴ σελίδα 437, περιγράφω τὴ γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς δημοκρατίας τῆς Φλωρεντίας. Μολονότι καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1439 — στὸ ἔτος αὐτὸ ἐπισκέπτεται τὸ πρόσωπο, ποῦ ἔγραψε τὴν αὐτοβιογραφία, τὴ Φλωρεντία — εἶχαν δημοσιευθεῖ χρονογραφικὰ βιβλία γύρω ἀπὸ μερικὲς φάσεις τῆς ζωῆς τῆς, καὶ ὁ Τζοβάννι Καβαλκάντι προετοίμαζε τὸ καλὸ ἱστορικὸ ἔργο του, ἐνόμισα ὅτι ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσω τὴ λαμπρότερη ἀπ' ὅλες τὶς πηγές ποῦ, ἂν καὶ μεταγενέστερη, δὲ βρίσκεται χρονικὰ σὲ μεγάλη ἀπόσταση. Ἡ σύντομη ἱστορία τῆς Φλωρεντίας, ποῦ περιέχεται στὶς 25 σελίδες μου, εἶναι μιὰ περίληψη τοῦ μεγάλου ἱστορικῦ ἔργου ποῦ ἀφιέρωσε στὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του ὁ Νικόλαος Μακιαβέλλι. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μακιαβέλλι — τὸ ἐκτενέστερο ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα του — γράφηκε στὰ ἔτη 1520 ἕως 1526. Ἦξερα ὅτι, ἐπιχειρώντας μιὰ τόσο σύντομη περίληψη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου (καὶ παρεμβάλλοντας μονάχα ποῦ καὶ ποῦ σκέψεις τοῦ Δάντη ἢ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους ποῦ δὲν χρησιμοποιεῖ ὁ Μακιαβέλλι), θὰ ἐπιχειροῦσα κάτι τὸ ἀρκετὰ τολμηρό. Ἐνόμισα, ὅμως, ὅτι ἓνας Ἕλλην ποῦ γνώριζε τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, καὶ ποῦ εἶχε διαβάσει Θουκυδίδη καὶ τὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔπρεπε — φθάνοντας στὴ Φλωρεντία, στὴν Ἀθήνα τῆς Ἰταλίας, στὸ ἔτος 1439 — νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν ἀπροσδόκητη γι' αὐτὸν καὶ θαυμαστὴ ἐπανάληψη ἐνὸς πολιτικῦ φαινομένου ποῦ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἀρχαίας Ρώμης, δὲν εἶχε σημειωθεῖ παρά μόνον ἐκεῖ (καὶ σὲ μερικὲς, βέβαια, πόλεις τῆς Γερμανίας ἢ, ὡς ἓνα σημεῖο, στὴ Βενετία). Καὶ ἔπρεπε ν' ἀντλήσω τὰ στοιχεῖα, ποῦ θὰ ἱκανοποιοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον του, ἀπὸ μιὰ σπουδαία πηγή. Φυσικὰ, ἀφοῦ ὁ Μακιαβέλλι δὲν εἶχε οὔτε κἂν γεννηθεῖ στὸ ἔτος 1439, τὴν ἱστορία τῆς Φλωρεντίας, τὴ βασι-σμένη στὸ μεγάλο του ἔργο, τὴ διηγεῖται στὸν συγγραφέα τῆς αὐτοβιογραφίας «ἓνας καλὸς καὶ σοφὸς πολίτης τῆς Φλωρεντίας».

Τὸ βιβλίο μου τοῦτο βασίζεται, ὅπως εἶπα, μὲ ἄμεσο τρόπο στὶς πηγές. Καὶ θὰ μοῦ συγχωρηθεῖ, ἐλπίζω, τὸ ὅτι ἐμφανίζω τὸν συγγραφέα τῆς αὐτοβιογραφίας νὰ τις γνωρίζει σχεδὸν ὅλες, ἀκόμα καὶ προσωπικὰ γράμματα ἢ ἄλλα κείμενα ποῦ δὲν ἦταν προσιτὰ σ' ἓναν ἄνθρωπο ποῦ ζοῦσε τότε. Ἄν δὲν χρησιμοποιοῦσα καὶ τὰ κείμενα ἐκεῖνα ποῦ ἡ λογικὴ λέει ὅτι θάταν ἀπρόσιτα σ' αὐτόν, τὸ βιβλίο μου θάταν φτωχότερο, καὶ δὲν θάδινα στὸν ἀναγνώστη τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει τὶς σημαντικώτατες αὐτὲς πηγές.

Μιὰ ἄλλη μικρὴ αὐθαιρεσία μου, ποῦ ἦταν ἐπίσης ἀναγκαία, συνδέεται μὲ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, δηλαδὴ μὲ τὸ Χρονικὸ του (τὸ Majus καὶ τὸ Minus). Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσω τὸ ἔργο τοῦ Σφραντζῆ. Πῶς, ὅμως, μποροῦσα νὰ ξέρω, μὲ ἀπόλυτη θετικότητα, ποιὸ εἶναι τὸ γνήσιο κείμενο τοῦ ἔργου αὐτοῦ, δηλαδὴ ποιὰ μέρη εἶναι πραγματικὰ γραμμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ ποιὰ ἔχουν παραποιηθεῖ ἢ καὶ προστεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς; Ἡ ἔρευνα δὲν ἔφθασε ἀκόμα (καὶ δὲ θὰ μπορέσει, ἴσως, ποτὲ νὰ φθάσει μὲ τρόπο θετικὸ καὶ ἀναντίρρητο) στὴ διάκριση τῶν γνησίων ἀπ' ὅλα τὰ μὴ γνήσια μέρη. Ὡστόσο, δὲν ἔπρεπε ν' ἀφήσω τὸν συγγραφέα τῆς αὐτοβιογραφίας νὰ χρησιμοποιήσῃ, χωρὶς κάποια δυσπιστία, ὅλα τ' ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου τοῦ Σφραντζῆ ποῦ χρησιμοποιεῖ. Ἐτσι, μολονότι οἱ παραποιήσεις καὶ προσθήκες (οἱ βέβαιες καὶ οἱ πιθανές) ἐγένωναν, ὅπως ἔχει πιά καταδειχθεῖ, στὸν 15' αἰῶνα, ἴμουν ἀναγκασμένος νὰ

καταφύγω στην αυθαίρετη (ώστόσο, ωφέλιμη για τον αναγνώστη) υπόθεση ότι οι παραποιήσεις έγιναν από τον αντιγραφέα του κειμένου που έφθασε στα χέρια του προσώπου που γράφει την αυτοβιογραφία, δηλαδή από κάποιον που, όσο ζούσε ακόμα ο Σφραντζής, αντέγραψε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του.

Το ότι έβασισα το βιβλίο μου στις πηγές, αυτό δεν μ'έκαμε διόλου να σκεφθώ ότι δεν έχω την υποχρέωση να ζητήσω τη βοήθεια πολλών νεωτέρων και συγχρόνων συγγραφέων και έρευνητών. Σε πολλές, άλλωστε, πηγές μ'έχουν οδηγήσει — και τα προβλήματα που προκύπτουν από αντιφάσεις ή ασάφειες πολλών πηγών μου τὰ έλυσαν — όσοι αφιέρωσαν τη ζωή τους στην έρευνα της Βυζαντινής ιστορίας. Χωρίς τη βοήθεια των έρευνητών αυτών, το βιβλίο μου τούτο θάταν γεμάτο λάθη. Παραδρομές μπορεί να περιέχει και τώρα το βιβλίο μου, αλλά τὰ καθ'αυτό λάθη έλπίζω ότι έχουν περιορισθεί στο ελάχιστο. Παρακαλώ να μη θεωρηθεί λάθος το ότι εμφανίζω τον Ίσιδώρο να βρίσκεται ακόμα, την άνοιξη του 1431, στον Μυστρά. Η πιο πιθανή έκδοχή είναι ότι είχε φύγει για την Κωνσταντινούπολη πριν από το τέλος του έτους 1430. Ωστόσο, το πρόσωπο που γράφει την αυτοβιογραφία δεν έπρεπε να φθάσει στον Μυστρά πριν από την άνοιξη του 1431. Και νόμισα ότι η άσημαντη διαφορά τεσσάρων ή πέντε μηνών δεν έπρεπε να μ'έμποδίσει να εμφανίσω τον κύκλο του Πλήθωνος, με την χαρακτηριστική παρουσία και του Ίσιδώρου, πλήρη.

Από τὰ γενικά έργα, που αναφέρονται στην καθολική πολιτική ιστορία του Βυζαντίου ή της Ελλάδος στους μέσους αιώνες, καθώς και στην ιστορία του πολιτισμού ή της λογοτεχνίας ή της τέχνης ή του ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών, μ'έβοήθησαν πολύ τὰ έργα που έγραψαν ο Ed. Gibbon, ο Karl Hopf, ο K. Παπαρηγόπουλος, ο G. Finlay, ο G. Schlumberger (σ'ένα μικρότερο βιβλίο του τελευταίου για τὰ Πριγκιπόννησα χρωστάω την ιδέα να γράψω τις δυό - τρεις σελίδες της παραγράφου 22 του τρίτου κεφαλαίου του δεύτερου βιβλίου), ο K. Krumbacher, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο K. Dieterich, ο G. F. Hertzberg, ο J. B. Bury, ο A. Heisenberg, ο Charles Diehl, ο N. Jorga, ο L. Bréhier, ο A. A. Vasiliev, ο K. Ί. Αμαντος, ο F. Doelger, ο Φαίδων Κουκουλές, ο Norman Baynes, ο G. Ostrogorsky, ο Henri Grégoire, ο René Guerdan, ο André Grabar.

Στα γενικά έργα των συγγραφέων αυτών πρέπει να προσθέσω και έργα που περιγράφουν και αναλύουν την εξέλιξη των πολεμικών μέσων του Βυζαντίου — τέτοιο έργο είν' εκείνο που αφιέρωσε ο ναύαρχος Κωνστ. Άλεξανδρής στη ναυτική δύναμη των Βυζαντινών —, καθώς και έργα που άφηγούνται την ιστορία φαινομένων που διασταυρώθηκαν με την ιστορία του Βυζαντίου, όπως το μεγάλο έργο του Steven Runciman για τις Σταυροφορίες (ο ίδιος έγραψε και μια γενικώτερη μελέτη για το Βυζαντινό πολιτισμό, και άλλες σχετικές διχτριβές), και η Ιστορία των Σταυροφοριών του René Grousset.

Έργα που αναφέρονται είτε σ' όρισμένες περιόδους της ιστορίας του Βυζαντίου ή της Ελλάδος στους μέσους αιώνες, είτε σ' όρισμένες πόλεις ή περιοχές, και που μ'έβοήθησαν ιδιαίτερα, έγραψαν ο Παύλος Καλλιγιάς για την περίοδο των Παλασιολόγων, ο W. Miller για τη Φραγκοκρατία στην Ελλάδα, ο Αντ. Μηλιεράκης για την αυτοκρατορία της Νικαίας και το δεσποτάτο της Ηπείρου, ο Διον. Α. Ζακυθηνός για το Έλληνικό δεσποτάτο

τοῦ Μορέως (τὸ ἔργο αὐτό, μοναδικὸ στὸ εἶδος του, μοῦ ἐγρησίμεισε ὡς σπουδαῖο στήριγμα), ὁ Antoine Bon γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Πελοπόννησο, ὁ πατὴρ R. J. Loenertz γιὰ τὴν Πελοπόννησο στὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὁ F. Gregorovius, ὁ Γ. Κωνσταντινίδης, ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλους καὶ ὁ Κώστας Καιροφύλας γιὰ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν στοὺς μέσους αἰῶνες, ὁ Kenneth M. Setton γιὰ τὴν περίοδο τῆς Καταλανικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀθήνα (τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι νεώτατο καὶ πολὺ διαφωτιστικὸ), ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη (τὸ ἔργο του « Ἡ Κωνσταντινούπολις » πρέπει νὰ τὸ συνδυάζει ὁ ἀναγνώστης πάντοτε μὲ τὶς μεγάλες σχετικὲς μελέτες τοῦ Α. Γ. Πασπάτη), ὁ E. Pears, ὁ G. Schlumberger, ὁ A. D. Mordtmann, καὶ ὁ Α. Γ. Πασπάτης γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Μ. Χατζιδάκης γιὰ τὸν Μυστρά, ὁ Ernst Gerland καὶ ὁ Στέφανος Θωμόπουλος γιὰ τὴν Πάτρα (τὴ δευτέρη ἐκδοση τῆς « Ἱστορίας τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν » τοῦ Θωμοπούλου τὴν ἐπιμελήθηκε, συμπληρώνοντας τὸ βιβλίον, ὁ Κώστας Ν. Τριανταφύλλου), ὁ Β. Ψιλᾶκης καὶ ὁ Παν. Κριάρης γιὰ τὴν Κρήτη.

Ἔργα μεγάλα σ' ἔκταση (ἢ, ἔστω, μικρότερα, ἀλλὰ πλούσια σὲ περιεχόμενα) ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο προσώπων ποὺ ἡ παρουσία τους ἢ ἡ ἐμμεση προβολὴ τους στὸ βιβλίον μου τοῦτο εἶναι κρίσιμη. ἔγραψαν ὁ Σωκράτης Κουγέας γιὰ τὸν Ἀρέθα, ὁ R. Guiland γιὰ τὸν Νικηφόρο Γρηγορά, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ γιὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμά, ὁ Berger de Xivrey γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο, ὁ Giuseppe Cammelli γιὰ τὸν Δημήτριο Κυδώνη, ὁ W. Gass γιὰ τὸν Γεννάδιο καὶ τὸν Πλήθωνα, ὁ C. Alexander γιὰ τὸν Πλήθωνα (ὡς ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ εἰσαγωγὴ στὴν ἐκδοση — 1858 — τῶν σωζομένων τοῦ ἔργου τοῦ Πλήθωνος « Νόμων Συγγραφή » καὶ ἄλλων συναφῶν κειμένων), ὁ François Masai γιὰ τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Πλατωνισμὸ στὸν Μυστρά (τὸ σημαντικὸ αὐτὸ βιβλίον βγήκε μόλις στὸ 1956), ὁ Δ. Καμπούρογλους γιὰ τοὺς « Χαλκοκονδύλας », καὶ οἱ Henri Vast, Ludwig Mohler καὶ Ἀχιλλεὺς Ἀ. Κύρου γιὰ τὸν Βησσαρίωνα. Τὸ βιβλίον τοῦ Κύρου εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα καὶ πιὸ ἀξιανάγνωστα βιβλία ποὺ ἔχουν ἀφιερωθεῖ στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργον Ἑλληνοσὺ ποὺ ἔζησε καὶ ἔδρασε στὸν ΙΕ' αἰῶνα.

Πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ δέχθηκα ἀπὸ εἰδικὲς μελέτες καὶ διατριβές, εἴτε αὐτοτελεῖς, εἴτε συνδυασμένες μὲ κριτικὲς ἐκδόσεις πηγῶν.

Στὴν κορυφὴ τῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἀφιέρωσαν τὸ πνεῦμα τους στὴν κριτικὴ ἐκδοση κειμένων τῆς τελευταίας περιόδου τῆς Βυζαντινῆς Ἑλλάδος, καὶ ποὺ ἐσχολίασαν καὶ ἀξιολόγησαν σὲ πολλὲς εἰδικὲς διατριβές τὰ κείμενα αὐτά, καθὼς καὶ τὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα ποὺ συνδέονται μὲ τὰ κείμενα, ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται ὁ Σπυρίδων Λάμπρος. Ὁ « Νέος Ἑλληνομνήμων » καὶ τὰ « Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά » ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα μου στηρίγματα. Ὡς ἓνα σημεῖο μ' ἐβόηθησε καὶ ὁ Κ. Σάθας, ἀλλὰ τὸ σπουδαῖο ἐκδοτικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἔργο ἀναφέρεται λιγώτερο στὴν περίοδο ποὺ μ' ἐνδιέφερε ἄμεσα. Μεγάλῃ ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφεραν καὶ τὰ « Ἀνάλεκτα » τοῦ Α. Ellissen, καθὼς καὶ οἱ ἐκδόσεις καὶ μελέτες τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως.

Σημαντικὲς μελέτες ποὺ μοῦ ἦταν πολὺ χρήσιμες ἔγραψαν πολλοὶ Ἑλληνοσὺ καὶ ξένοι. Θὰ μνημονεύσω ἐδῶ μόνο τοὺς δικούς μας· οἱ περισσότεροι εἰδικοί ξένοι ἔγραψαν καὶ γενικώτερα ἱστορικὰ ἔργα, κ' ἔτσι τὰ ὀνόματά τους τὰ ἔχω ἤδη μνημονεύσει. Τ' ὄνομα μόνο τοῦ V. Laurent πρέπει νὰ προσθέσω· ὁ πατὴρ V. Laurent εἶν' ἐκεῖνος ποὺ μ' ἔπεισε ὅτι ὁ ἀκριβέστερος

τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ εἶναι Σφραντζῆς, ὅπως ἐμφανίζεται ἄλλωστε στὸ μικρὸ Χρονικό.

Πολὺ μ' ἐβόηθησαν οἱ μελέτες ἢ καὶ ὀλόκληρα βιβλία (μὲ εἰδικώτερο περιεχόμενο) τοῦ Ἀ. Ἀνδρεάδη (γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως), τοῦ Ἐμμ. Γεδεών, τοῦ Ἀλ. Διομήδη, τοῦ Ἀδ. Ἀδαμαντίου, τοῦ Νίκου Ἀ. Βέη πού ἡ συμβολή του στὴ λύση πολλῶν εἰδικῶν προβλημάτων ἦταν ἀποφασιστική, τοῦ Ἰ. Κ. Βογιατζίδη, τοῦ Ἰω. Β. Παπαδοπούλου, τοῦ Στ. Κυριακίδη, τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου, τοῦ Ἀναστ. Ὀρλάνδου, τοῦ Νικ. Π. Ἀνδριώτη, τοῦ Διον. Ἀ. Ζακυθνοῦ (γιὰ τὸν καρδινάλιο Ἰσίδωρο), τοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη (γιὰ τὸν Γεώργιο Ἀμιρούτση), τοῦ Γ. Ἀ. Μέγα (τὴ μελέτη του «Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόης ὑπόθεσις» τὴ διασταύρωσα μὲ τὴ μεταγενέστερη εἰσαγωγή τοῦ Michel Richard στὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἐρωτικοῦ διηγήματος), τοῦ Ἀντ. Σιγάλα, τοῦ Ὁδ. Λαμψίδη, τοῦ Ἰωάννου Ν. Δελῆ (γιὰ τοὺς Γατελούζους στὴ Λέσβο), τοῦ Νικ. Ἰ. Παπαδάκη (γιὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰ μοναστήρια στὴν Κρήτη), καθὼς καὶ τῆς Ἰσιδώρας Rosenthal—Kamarinea γιὰ τὸν Συμεών, τὸν Νέον Θεολόγο. Τὸ δοκίμιο τῆς Ἰσιδώρας Καμαρινέα ἦταν γιὰ μένα ὁ πολὺτιμος ὁδηγὸς πού μ' ἔκαμε νὰ γνωρίσω τὸν Συμεών.

Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸ πλῆθος τῶν πηγῶν, καὶ πολλὰ ἄλλα βιβλία, ἔπρεπε νὰ μὲ βοηθήσει μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη. Καὶ στηρίχθηκα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἀπομνημονεύματα τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου Σουλβέστρου Συροπούλου πού τὰ ὀφείλω στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ μόνον στὴν Ἑλλάδα ἀντίτυπο, πού ἀνάγεται δυστυχῶς ἀκόμα στὴ μοναδικὴ ὡς τὴρᾶ ἐκδοσὴ Χάγης τοῦ 1660), ὅλα τ' ἄλλα βοηθήματα μοῦ τὰ ἐξασφάλισε ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Ἡ βοήθεια τοῦ διευθυντοῦ τῆς κ. Σταύρου Σκοπετέα μοῦ ἦταν πολὺτιμη. Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὸν κ. Σκοπετέα, καθὼς καὶ ὀλόκληρο τὸ ἄριστο καὶ πρόθυμο προσωπικὸ (ὑπαλληλικὸ καὶ βοηθητικὸ) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

Τὶς διορθώσεις στὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τῶν βιβλίων, πού ἔχω ἐκδόσει τὰ τελευταῖα χρόνια, τίς ἐπιμελεῖται, μὲ συγκινητικὴ προθυμία, ἡ κυρία Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεραπούλου. Ἄν, στὰ προηγούμενα βιβλία μου, ὁ κόπος πού ἔκαμε γιὰ μένα ἦταν μεγάλος, πολὺ μεγαλύτερος ἦταν ὁ κόπος πού χρειάστηκε νὰ κάμει γιὰ νὰ διορθώσει τὰ δοκίμια τοῦ βιβλίου μου τούτου. Καὶ ἡ ἔκτση τοῦ βιβλίου, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ παλαιὰς πηγές, ἀλλὰ καὶ ὁ στενὸς χρόνος πού ἦταν στὴ διάθεσή της, ὑποχρέωσαν τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Καλογεραπούλου νὰ κουρασθεῖ πολὺ. Τὴν εὐχαριστῶ μ' ὅλη μου τὴν καρδιά γιὰ τὴ μεγάλη τῆς βοήθεια.

Ἐκφράζω, ἐπίσης, θερμότατες εὐχαριστίες στοὺς ἀδελφοὺς Ρόδη καὶ στὸ ἄριστο προσωπικὸ τοῦ ἀρτιωτάτου Τυπογραφείου των.

Τὸ βιβλίό μου «Γεννήθηκα στὸ 1402» ἄρχισα νὰ τὸ γράφω στὴν Πάτρα, στίς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1957, καὶ τὸ τέλειωσα, στὸ Στροφύλι τῆς Κηφισιάς, στίς 15 Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους.